

- церковний рух в кінці XIX - початку XX століття // Український церковний визвольний рух і утворення української автокефальної православної церкви: Матеріали наукової конференції. - К., 1997. - С. 23-28; Верига В. Церковно-релігійне життя в Україні // Верига В. Нариси з історії України (кінець ХУІІІ - початок ХХ століття). - 1996. - Львів. - С. 105-107; Полонский А. Православная церковь в истории России: синодальный период // Преподавание истории в школе. - 1996. - № 2. - С. 14-22; Танчер В. Помісний собор РПЦ: Собори в руському православ'ї // Людина і світ. - 1989. - № 1. - С. 24-31; 1989. - № 3. - С. 48-54; 1989. - № 5. - С. 4-51; Митрохін М. Руська православна церква в Західній Україні // Людина і світ. - 2001. - № 10. - С. 27-39; Гладкий С.О. Православне парафіяльне духовенство в суспільному житті України на початку ХХ століття: Дис. канд. іст. наук: 07.00.01 / Полтавський державний педагогічний інститут ім. В.Г.Короленка. - Полтава, 1997. - 189 с.; Богоніс О. Греко-католицьке духовенство та економічне відродження Галичини // Історія релігій в Україні: Праці 10-ї міжнародної наукової конференції (Львів, 16-19 травня 2000 р.). - Львів, 16-19 травня 2000 р. - Львів, 2000. - Кн. 1. - С. 62-67; Історія релігій в Україні: Навчальний посібник / За ред. Проф. А.М.Колодного і П.Л. Яроцького). - К., 1999. - С. 287-301; Іванишин В. Українська церква і процес національного відродження // Українське відродження і національна церква. -К. - 1990. - С. 23-63; Денисенко В. Літопис українського духовенства // Історичний календар: Науково-популярний альманах. - К., 2001. - Вип. 7. - С. 173-177.
- 15 Боголюбський Н. К вопросу о началах церковного обновления // Перед церковным собором. - М., 1906. - С. 10.
- 16 Власовський І. Нарис історії УПЦ ХХ століття - Частина 1. - Нью-Йорк. - Київ, 1990. - С. 7.
- 17 Громогласов И. Освободительное движение и официальная церковь // Перед церковным собором. - М., 1906. - С. 28.
- 18 Деяния Екатеринославского епархиального собрания представителей клира и мирян Православной Церкви 21-22 марта 1917 года. - Екатеринослав, 1917. - С. 16; С. 3; С. 11.
- 19 Духовенство и государственная политика // Церковная газета. - 1906. - 30 марта.
- 20 Дубилко І. Почаївський монастир в історії нашого народу. -Вінніпег, 1986. - С. 80.
- 21 Зернов Н. Русское религиозное возрождение.- М., 1987. - С. 75.
- 22 Екатеринославские Епархиальные Ведомости. - 1905. - 21 декабря.
- 23 Екатеринославские Епархиальные Ведомости. - 1905. - 21 ноября.
- 24 Крывильев И.А. Русская православная церковь в I пол. XX в. -М., 1982. - С. 23.
- 25 Познышев С.В. Религиозное преступление с точки зрения религиозной свободы. К реформе нашего законодательства. - М., 1906. - С. 219.
- 26 Полонский А. Православная церковь в истории России // Преподавание истории в школе. - 1996. - № 1. - С. 21-22.
- 27 Полтавские епархиальные ведомости. - 1916. - 15 ноября.
- 28 Постановления первого свободного Епархиального съезда Подольского Украинского православного духовенства и мирян. -Каменец-Подольский, 1917. - С. 13.
- 29 Сухоплюев І. Українські автокефалісти. - К., 1925. - С. 22.
- 30 ЦДІА Києва - ф. 127 - оп. - 870 - спр. 203 - арк. 1-2.
- 31 ЦДІА Києва - ф. 127, - оп. 1054, - спр. 31. - арк. 71-72.
- 32 ЦДІА Києва - ф. 127, - оп. 1054, - спр. 166. - арк. 61.
- 33 ЦДІА Києва - ф. 127, - оп. 1054, - спр. - 31. - арк. 11.
- 34 ЦДІА Києва - ф. 127, - оп. 1054, - спр. - 31. - арк. 47-50.
- 35 Церковная газета. - 1906. - 21 мая.
- 36 Церковная газета. - 1906. - 11 июня.

Володимир Половець

КООПЕРАТИВНІ АСПЕКТИ В ДІЯЛЬНОСТІ ЗЕМСТВА ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ (1861-1917 рр.)

Досліджений нами джерельний матеріал дає підстави стверджувати, що господарська поживленість, яку переживало село у пореформений період і яка створила основи для розвитку кооперації, сприяла підвищенню продуктивності виробництва лише при умові залучення відповідного капіталу і наявності оборотних коштів. Ці процеси не могли проходити мимо земства, котре на той час намагалося займати чільне місце у суспільному житті й бути уособленням та організаційним оформленням нового класу

- міської і сільської буржуазії. Провідна роль земства полягала в організації відносин дрібних виробників з державними фінансовими органами (утворенням кооперативних установ дрібного кредиту, наданням їм довгострокових позик та прискоренням відкриття новоутворених товариств). Центральними установами, які мали надавати позики кооперативним товариствам, були департамент землеробства, відділи сільського господарства і сільської економіки Міністерства фінансів, що відкривали кредити на пільгових умовах, скористатись котрими можна було лише з допомогою земства.

Як свідчать документи, у 1871 р. кредитна канцелярія Міністерства фінансів надіслала губернським земським управам циркулярного листа про організацію ощадно-позикових товариств. З метою поширення кредитних установ серед сільського населення і у відповідності з вимогами в губернських земських збірниках були опубліковані зразкові статuti товариств. Водночас повітовим земствам було запропоновано «увійти в зносини з засновниками товариств, виходячи з місцевих умов, внести відповідні зміни до текстів опублікованих зразкових статутів»¹. Відтак необхідною умовою подальшого розвитку суспільства стала організація кооперативних форм кредитних відносин.

Досліджуючи проблеми кооперативного кредиту того часу, провідний знавець кредитної справи, земець, професор О.М.Анциферов наголошував: «У рамках ускладненого економічного життя кредит зайняв таке усталене становище, зробився таким необхідним і постійним елементом господарської діяльності, що виникла настійна потреба в організації кредитних відносин»². У цілому кредит як форма стихійного руху позиченого капіталу, сприяв обігу крупних грошових сум, збільшенню прибутку і надавався банками лише середнім і крупним капіталістам. Дрібна буржуазія у зв'язку з її економічною нестабільністю не мала можливості отримати кредит. Щоб позбавитись гніту лихварів і мати таку можливість, вона почала об'єднуватись у кредитні кооперативи. В цьому їй допомагало земство. Так, на думку М.Анциферова, з'явилася кооперативна форма кредитних відносин.

Різниця між кооперативною і капіталістичною організацією кредиту полягала у ставленні до капіталу і прибутків. Банк, побудований на капіталістичній основі, приватний, акціонерний, іпотечний чи комерційний, здійснюючи свої спеціальні операції, завжди керувався кінцевим результатом - отримати більший прибуток від капіталу, з яким він працював³. Кооперативні структури передбачали об'єднання не капіталів, а людей, які згуртувалися на основі спільної праці, а провідною метою кооперативного союзу завжди було прагнення поставити працюючих у найкращі умови. І тому «для кооперативного союзу капітал ніколи не може бути метою, а завжди тільки засобом, корисним інструментом, що допомагає досягти основної мети»⁴. У контексті викладеного зазначимо, що перші п'ять років існування такої форми кредитних кооперативних відносин, як ощадно-позичкові товариства, привели до збільшення кількості їх членів, розміру пайового капіталу та прибутків. Разом з тим губернські земські управи відзначали, що в цілому товариства охоплювали лише незначну частину населення - до 10 відсотків, що їх не можна вважати найпридатнішою формою кредитних установ. Земство вказувало на необхідність таких кооперативів, які б суттєвіше впливали на кооперування селян і поліпшення їх становища⁵. Пошуки нових форм, як показало вивчення історичного матеріалу, закінчилося повною байдужістю земства до кредитної кооперації. З 1883 р. видача нових позик припинилася, зменшилася і загальна кількість товариств. На 1 січня 1894 р. в 67 губерніях і областях Російської імперії з 1510 товариств із затвердженими статутами діючих залишилося 794, в тому числі в Полтавській губернії - 37 і 14, Харківській - 53 і 18, Чернігівській - відповідно 44 і 15 ощадно-позичкових товариств⁶.

Офіційні земські кола незадовільний стан розвитку кредитної кооперації, ігноруючи негативні сторони соціально-економічного та політичного становища в тогочасній Російській імперії, пояснювали головним чином відсутністю коштів, невідповідністю до самостійного ведення господарства та низьким рівнем культури селян. У 1895 р. уряд прийняв «Положення про установи дрібного кредиту», яким утворювалась нова форма кредитних кооперативів - кредитні товариства, що, на відміну від ощадно-позичкових, не мали пайових внесків. Основний капітал їх утворювався за рахунок позик Державного банку, земства, приватних банків та осіб. Значною перевагою кредитних товариств була можливість отримати для заснування своєї справи позику на пільгових умовах з Державного банку. У кредитних товариствах існував контроль з боку інспекторів, які,

не посягаючи на самостійність товариств, попереджували про можливі порушення. Позичка виділялася для чітко визначеної мети, нерідко під заставу майна. За «Положенням», земству надавалося право контролю за діяльністю кооперативів. Розширювалися господарські можливості останніх, шляхом ведення посередницьких операцій по кооперативному збуту сільськогосподарської продукції та постачанню селянства промисловими товарами. За ініціативою земств у губерніях з 1896 р. розпочалась активна підготовка по наданню можливості установам дрібного кредиту користуватися позиками Державного банку. Умовами позики мали стати затвердження статуту земськими зборами, звіт перед земською управою та призначення земствами опікунів кооперативних товариств. Цьому передувала значна підготовча робота. Ще наприкінці 1894 р. міністр землеробства та державного майна звернувся до земства з пропозицією висловитися з приводу організації дрібного кредиту. Відгуки до середини 1898 р. надіслали 33 губернських земських зборів, 12 з яких, у тому числі полтавських, харківських і чернігівських, рішуче наголошували на необхідності такого заходу⁷. Незважаючи на пропозиції з місць, Державна рада від 27 квітня 1898 р. позбавила земства права на безпосередню організацію народного кредиту. У зв'язку з такою забороною, губернські земські управи утримувалися в наступні роки від практичних дій по наданню допомоги кредитним товариствам. Отож склалося таке становище, що сільське населення, яке відчувало гостру потребу в дешевому кредиті, опинилося знову в руках лихварів. Тоді Особлива нарада з питань сільськогосподарської промисловості підготувала в уряд записку про перегляд організації дрібного кредиту та розширення ролі земства у цій справі. 7 червня 1904 року законопроект Особливої наради, з врахуванням пропозицій Міністерств фінансів та внутрішніх справ, адміністрації та органів місцевого самоврядування, набув силу закону.

У ньому, на відміну від законоположення 1895 року, система кооперативних установ розширювалася за рахунок земських кас дрібного кредиту та союзів кооперативів. Для кредитування кооперативів і окремих осіб передбачалися каси дрібного кредиту, які безпосередньо були підпорядковані земству. Щодо союзів кредитних кооперативів, то в губерніях для керівництва ними утворювалися комітети у справах дрібного кредиту, куди входили, крім губернатора і предводителя дворянства, голови і члени земських управ. Комітети мали право відкривати кредитні кооперативи, давати згоду на казенні позики та призначати відповідні ревізії. В «Положенні» чітко визначалась мета установи дрібного кредиту, суть якої полягала в полегшенні «сільським господарям, землевласникам, ремісникам, рівно, як і утвореним ними артілям, товариствам, а також волосним і сільським товариствам придбання сільськогосподарського знаряддя, забезпечення їх необхідними коштами та прийняття на себе посередництва по їх оборотах»⁸.

Наголосимо, що всі операції в товариствах могли здійснюватися виключно з їх учасниками, як і з сільськими, і волосними позиково-ощадними касами, так і з членами підлеглих товариств. Позики видавалися за особистою довірою під забезпечення поручительства чи під заклад сільськогосподарської продукції та реманенту. Загальне відання установами дрібного кредиту покладалося на Міністерство фінансів і Державний банк, при якому було утворене управління в справах дрібного кредиту. Бюджетні кошти Державного банку при організації селянських кооперативних об'єднань виділялися в основний капітал на умовах довгострокового кредиту лише з дозволу цього управління і сягали 60 відсотків основного капіталу товариства⁹. У результаті була здійснена централізація управління кредитом з визначенням за земством права на участь у його розвитку.

По суті, земствам поверталось відібране у них «Положенням» 1898 року право на самостійне відкриття кредитних установ, після чого каси дрібного кредиту та кооперативні товариства відкривалися вже без дозволу на це губернатора. Основний капітал кас формувався з відрахувань земств і позик, що видавалися казною під його відповідальність. Операції зводилися до прийняття грошових вкладів, видачі позик на господарські потреби, придбання сільськогосподарських машин і знарядь. Земські каси, згідно із законоположенням 1904 року, здійснювали посередництво по оборотах і продажу продукції сільського господарства. В історії розвитку дрібного кредиту Лівобережної України, таким чином, виділяються три періоди. У першому, що тривав з 1870-го по 1880 рік, проявлялася активна діяльність губернських земств по субсидуванню

нових ощадно-позикових товариств. Лише на Чернігівщині губернські земські збори, що відбулися 5 і 6 грудня 1871 року, вирішили виділити 15 тисяч крб. для заснування ощадно-позикових товариств. У грудні 1872 року з цією метою було виділено ще 15 тисяч крб.¹⁰ Як результат, у 1873 році в губернії було відкрито 12 ощадно-позикових товариств, а на 1875 рік їх було вже 14 (див.: Таблиця I).

**Діяльність позиково-ощадних товариств у Чернігівській губернії
станом на 1 січня 1875 року.¹¹**

№ п/п	Назва товариств	Кількість жителів	Кількість членів	Кількість користувачів позикою в 1874 р.	Сума позики	Чистий прибуток в крб.
1.	Волинське	3929	109	94	1860	293,76
2.	Савинське	1400	74	74	1918	111,39
3.	Кудрівське	1097	66	66	1785	203,45
4.	Погорільсько-Радомське	8008	82	82	2250	376,56
5.	Болотихівське	невідом.	76	74	7591	96,68
6.	Луговецьке	500	79	78	2160	209,63
7.	Усошське	невідом.	215	57	2010	103,68
8.	В'юнищенське	1088	99	99	2274	177,58
9.	Хлоп'яницьке	6000	93	74	1724	236,12
10.	Лавське	1670	66	65	2668	305,03
11.	Петрушинсько-Чорторійське	756	24	20	1499	222,86
12.	Шелудьківське	невідом.	63	63	1733	172,30
13.	Красногородське	2000	71	55	1889	113,34
14.	Галицьке	звітності не представило				
	Всього	26448	1117	891	31361	2622,39

За неповними даними (в чотирьох показниках вони відсутні), понад 26 тисяч селянських господарств одержали можливість кредитуватись, членами товариств стало 1 117 домогосподарств. Кожне товариство пересічно складалося з 86 членів. По кількості виділялися Усошське з 215 і Волинське - з 109 спілчанцями. Найменшим серед них було Петрушинсько-Чорторійське (24 члени). Із усіх 891 члена ощадно-позикових товариств у 1874 році в Шелудьківському, В'юнищенському і Погорільсько-Радомському, Савинському і Кудринському зверталися за кредитами всі їх члени. У решті користування кредитами становило від 85 до 95 і більше відсотків. Лише в Усошському товаристві ними користувалися менше чверті селянських господарств - членів товариства. Заслужують на увагу показники суми кредиту. Всього представлено позики на 31 361 крб., тобто більше тисячі карбованців на кожного члена господарства. У результаті загальна сума прибутку становила 2 622 крб., яка в переважній більшості була спрямована на зміцнення цих же товариств. Найприбутковішими стали Волинське (293 крб.), Погорільсько-Радомське (376 крб.), Лавське (305 крб.), Хлоп'яницьке (236 крб.), Кудрівське і Лугівське (відповідно 203 і 209 крб.). Отже, ріст членів товариств, їх зацікавленість у позиках та кредитуванні визначалися фінансовими можливостями губернських земств по субсидуванню кооперативних організацій, що було характерним для періоду переходу від простого товарного виробництва до товарно-капіталістичного, в умовах поглиблення процесу розвитку капіталізму. 1870-1874 роки стали кульмінаційним періодом інтересу губернського земства до установ дрібного кредиту, що благотворно вплинуло на розвиток їх діяльності. У 1875 році було затверджено ще 4, у 1876 - 13, у 1877 - 4, у 1880 - 6, у 1881 - один статут товариств¹².

З 1880-х років розпочався другий період в історії розвитку дрібного кредиту. У цей час значно послабився інтерес земства до питань місцевого кредиту. Виділення позик фактично припинилося, а по відношенню до тих, хто отримав її від земства в попередні роки, діяльність губернської управи зводилася лише до стягнення з товариств взятої позики. Як бачимо, в ці роки життям товариств не цікавилися ні губернські збори, ні губернська управа. В звітах наводяться лише дані про стан рахунків по виданих товариствам позиках¹³. Залишені самі на себе, товариства без припливу нових капіталів почали занепадати. Лише окремим з них вдалося вижити в таких умовах. З 1882 по 1895

рік в губернії було затверджено всього 5 статутів ощадно-позикових товариств. Із них Менське товариство виникло в квітні 1882 року, Коропське - у березні 1888 року. В першій половині 90-х років свою діяльність розпочали Семенівське, Митченське та Ніжинське товариства, відповідно - у квітні 1892, березні та травні 1895 років. Незважаючи на те, що між часом затвердження статуту та відкриттям пройшло від одного до трьох місяців (виняток становило лише Коропське товариство, між затвердженням статуту та відкриттям якого минуло близько 5 місяців), відкриття в губернії всього п'яти товариств за 13 років свідчить про складні соціальні відносини в суспільстві. Обмежений ріст ощадно-позикових товариств у 80-х рр. пояснюється тими соціально-політичними умовами, які переживала тодішня Росія, у зв'язку з внутрішніми та зовнішніми проблемами, а також пов'язаними з ними утисками місцевої адміністрації по відношенню до громадських об'єднань. Разом з тим на другий період припадає поява ощадно-позикових земських кас. Ідея утворення однієї з перших в регіоні такої каси з'явилася у службовців Остерського повітового земства на початку 1890 років. Капітал формувався шляхом щомісячного відрахунку із зарплати. Остерське земство виділило на первісне нагромадження його 1 000 крб. Статут каси був затверджений Міністерством внутрішніх справ у вересні 1894 р.¹⁴ Уже на 1 січня 1895 р. каса була відкрита. Завдяки цьому кожен службовець мав можливість отримати кредит на купівлю необхідних товарів у розстрочку, з поверненням суми через 9 місяців.

Третій період розвитку дрібного кредиту настав з 1896 року. З цього часу на порядку денному зборів губернських управ знову постало питання про організацію дрібного кредиту. На пропозицію земських управ губернські збори, обговорюючи проблеми розвитку кредиту, вирішили направити кошти (страхові, запасні, емеритарної каси, процентного збору з тварин) на основні та оборотні капітали позиково-ощадних кас, розширивши посередницький кредит земських установ з Державного банку та повернувши на потреби товариств нагромажені суми в державних ощадних касах¹⁵. У цей період земство активізувало розробку і обговорення проблеми сприяння успішному розвитку дрібного кредиту. У 1896-1898 роках виникли нові ощадно-позикові товариства: Новорізьке Новозибківського повіту, Козелецьке та Новобасанське Козелецького повіту, Іллінське та Глухівське Глухівського повіту на Чернігівщині. Про детальніший аналіз діяльності окремих товариств, їх організаційно-структурний порядок та фінансове становище, кількісний склад та розміри кредитування свідчать дані Таблиці II.

**Показники діяльності Волинківського позиково-ощадного товариства
Сосницького повіту за 1889-1898 роки.¹⁶**

Роки	Кількість членів	Кількість корист. кредит.	Сума виданої позики	Вклад в крб.	Позика в крб.	Запасний капітал в крб.	Прибут. в крб.	Оборот в крб.
1889	129	102	невід.	5348	2000	1697	346	42428
1890	124	невід.	16406	4851	2000	1821	217	40905
1891	93	87	13909	5789	невід.	1882	197	39421
1892	84	80	10116	4950	—	1903	125	26128
1893	64	76	9791	4589	—	1915	222	22886
1894	77	64	7795	4388	—	1938	155	18334
1895	69	60	7851	4019	—	1954	180	18465
1896	63	58	6354	4188	—	1972	139	15015
1897	56	60	7540	4161	—	1997	139	18900
1898	51	48	7683	3843	—	1875	160	18317

Діяльність одного з перших ощадно-позикових товариств с. Волинка упродовж десяти років існування дає можливість простежити, як із зменшенням кількості членів товариства (з 129 у 1889 р. до 51 - у 1898 р.) відповідно зменшилась кількість тих, хто користувався позикою (з 102 до 48 осіб). Сума виданої позики зменшилась вдвічі, значно впав обсяг вкладів (з 5 348 крб. до 3 843 крб.), причому вищий рівень припадав на 1891 рік, коли вони становили 5 789 крб. Усе це разом узятє негативно вплинуло на рівень прибутку товариства (з 346 крб. у 1889 р. до 160 крб. у 1898 р.) та його обороти (відповідно з 42 428 крб. до 18 317 крб.) або більше ніж наполовину. Та все ж товариству вдалося збільшити розміри запасного капіталу. Найбільший рівень був досягнутий у 1897 р., коли він становив 1 997 крб., що на 300 крб. перевищує показник 1889 р.

У той же період в Лівобережній Україні почав розвиватися новий тип кредитних

установ - кредитні товариства. Серед перших з них було Лохвицьке на Полтавщині, що виникло 1 вересня 1897 року¹⁷. Район діяльності його охоплював весь Лохвицький і частково сусідні повіти. У перші роки існування воно було організаційно слабким та після того, як земство виділило 16 тисяч карбованців у формі позики для утворення оборотного капіталу і оновило склад правління, кредитні операції стали розвиватися успішніше, і довіра населення до товариства відновилась. 5 вересня 1902 року відкрилося Жабківське товариство у цьому ж повіті. Район діяльності охоплював декілька волостей. Державний банк надав 2 тисячі карбованців для утворення основного капіталу. Земство виділило 5-тисячну позику. Кредитне товариство обслуговувало жителів села Жабки і об'єднувало 544 особи. 5 січня 1903 року виникло Лучанське кредитне товариство цього ж повіту. У наступні роки воно успішно функціонувало і відзначалося притоком особистих вкладів. 27 серпня 1903 року у Лохвицькому повіті з'явилося ще одне кредитне товариство - Чорнухівське. Сприяння повітового земства всім чотирьом товариствам проявилось у спеціальній позиці розміром 30 тисяч карбованців для формування оборотного капіталу.

Характер діяльності кредитних товариств у Лохвицькому повіті відтворений у наступній Таблиці III.

Діяльність кредитних товариств Лохвицького повіту за 1903 рік¹⁸.

№ п/п	Назва товариства	Кількість членів	Сума кредиту в крб.	Прибуток в крб.
1	Лохвицьке	2.355	284.820	7.511,97
2	Жабківське	544	28.537	977
3	Лучанське	417	31.767	681
4	Чорнухівське	322	25.815	183,22
	Всього	3.638	360.939	9.353,9

Членами чотирьох кредитних товариств повіту стали 3 638 домогосподарів, серед яких виділялось повітове товариство в Лохвиці, що об'єднувало 2 355 осіб. Волосні товариства - Жабківське, Лучанське та Чорнухівське склалися пересічно з 427 членів. Протягом 1903 року кредитні товариства Лохвицького повіту одержали кредити на суму 360 939 крб., з них три волосні товариства 86 119 крб. Пересічно прибуток всіх чотирьох товариств становив 614 крб., найбільшим з них він був у Жабківському - 977 крб.

Отже, кількісний склад, сума кредиту та прибуток, основні показники діяльності кооперативних об'єднань слід розглядати як шлях пристосування дрібних виробників до нових умов і потреби в коштах, що в подальшому привело до утворення не тільки нової форми кредитних відносин, а також до підвищення платоспроможності населення в цілому, розширення внутрішнього ринку та стабілізації соціальних відносин.

Наступним якісним показником у розвитку кооперативного руху було утворення кредитних союзів. Згідно з «Положенням» 1895 р. їх діяльність полягала в здійсненні ревізії всіх підлеглих товариств, у підтримці фінансами, придбанні сільськогосподарських машин і знарядь. Союзи мали стежити за правильним веденням звітності, проводити організаційну роботу, надавати консультативну допомогу. Створення об'єднань позиково-ощадних та кредитних товариств було спрямоване на поліпшення діяльності кожного з них окремо. Об'єднання дрібних, переважно сільських кооперативів у союзи становили одну з необхідних умов їх повноцінної діяльності, оскільки для трудового селянства плата за користування виробничим капіталом без об'єднання банківських оборотів залишалась у межах 12 відсотків¹⁹. Таке становище гальмувало розвиток виробничих відносин на селі і ставило кооперативи в нерівні умови з капіталістичним виробництвом.

Крім чисто банківської діяльності, на заклади дрібного кредиту була покладена ще одна важлива функція - посередництво. Неодмінною умовою організації кооперативного посередництва був оптовий характер закупок і збуту продукції, розмір яких визначався системою транспортних і ринкових відносин. Закупити машини, посівний матеріал, добрива окремим товариствам не завжди було під силу. Виступаючи ефективним розподільчим механізмом товару, закупленого оптом, і здатні визначити попит, вони

виявлялись неспроможні поодинці діяти на ринку.

Таким чином, обидві основні функції закладів дрібного кредиту - кредитна і посередницька - вимагали розширення масштабів та об'єднання в кооперативні союзи. З виникненням союзів кооперативів з'явилася проблема їх фінансування банківською системою, оскільки статутом передбачався максимальний розмір кредиту одного позичальника не більше 200 тисяч крб., що не могло задовольнити потреби крупного кооперативного об'єднання.

Тоді Московським народним банком було запропоновано, щоб союз, як окрема юридична особа, одержував кредит в 200 тисяч крб., а крім того, як колектив, що об'єднував кооперативи, за дорученням останніх, користувався сукупністю тієї суми кредитів, яка могла бути відкрита кожним окремим союзним кооперативом²⁰.

Систематизація нормативних актів, що регулювали установи дрібного кредиту, їх кодифікація закінчилася виданням примірних статутів кооперативів і земських кас у 1905-1907 рр. Якщо в XIX ст. існував в основному один вид кредитної кооперації - ошадно-позикові товариства, то з початку XX ст. виникають і швидко поширюються кредитні товариства.

Затвердження 14 червня 1906 р. зразкового статуту кас дрібного кредиту дало можливість земствам створювати власні кредитні установи, які мали приймати грошові заощадження, видавати позики в основні капітали, а також в оборотні кошти кооперативам, вести посередницькі операції та розрахунки з одноосібними позичальниками. При земських касах дрібного кредиту були утворені спеціальні фонди, з яких можна видавати позики товариствам на їх основні капітали, створюючи необхідні умови для розвитку. Без таких коштів земства не могли здійснити представлене законом право створювати товариства, бо для кожного з них потрібно було видавати позику на утворення основного капіталу не менше 1 000 крб.

Згідно з новим положенням земство могло відкрити товариство в лічені дні, на відміну від існуючого до того порядку, коли такого права доводилося чекати по кілька місяців і навіть років. Та справа в тому, що земські каси дрібного кредиту, як установи кредитні, по-різному ставилися до кооперативних товариств. Одні з них розвивали кооперативний кредит, інші - ніякого відношення до кооперативних товариств не мали, поставивши за мету розвивати одноосібний кредит. Останні, керуючись положенням про необхідність кредитування всіх, хто потребує, виходили з того, що основні принципи організації і діяльності кас забезпечують правильний розвиток і виконання провідної ролі у справі економічного і культурного піднесення сільського господарства.

Разом з тим одноосібне кредитування населення створювало значні ускладнення для земських кас дрібного кредиту, бо вони діяли з певною часткою ризику, не маючи змоги добре знати матеріальний стан позичальника, перевірити правильність призначення позики і своєчасного забезпечення її повернення. Вимушені довіряти своїм агентам, каси, утримуючи останніх, здоров'яували ведення справи, не досягали мети і в результаті нерідко одержували прострочені і безнадійні для справлення позики. Так, на Полтавщині роздали окремим особам і не могли повернути позики: Суразька земська каса дрібного кредиту - 197 тисяч крб., Миргородська - 127 тисяч крб., Золотоніська, Лубенська - 120 тисяч крб. Дрібніші суми не могли стягти на Чернігівщині Новгород-Сіверська, Сосницька, Остерська, Глухівська земські каси дрібного кредиту.²¹

Уже в другій половині 1917 р. в Росії з'явилися перші земські каси, яких через рік нараховувалось 35, в тому числі в Лівобережній Україні - 522. Перед Першою світовою війною за кількістю земських кас Чернігівщина, де їх було 11, стояла на першому місці в Росії²³. У 1914 р. виповнилося 10 років звідтоді, як законом було визнано право земства на утворення союзних об'єднань. Про зміни, що відбулися за цей час, О.М.Анциферов писав так: «Об'єднання дрібних, переважно сільських кооперативів у крупніші кооперативні організації становить одну з необхідних умов їх здорової життєдіяльності»²⁴. З початком Першої світової війни у відносинах земства з кредитними кооперативними установами відбулися значні зміни.

Протягом першого року війни члени кредитних товариств почали швидко сплачувати позики Державному банку і земським касах, що привело до значного зменшення їх заборгованості. У наступні роки кредитні кооперативи, як й інша кооперація, співпрацювали з земством у справі поставок для армії необхідних їй товарів на новому широкому ринку - армії та установ, що її обслуговували²⁵. Аналіз розглянутого матеріалу дає підстави констатувати, що, незважаючи на широкий кооперативний рух в регіоні, союзні об'єднання утворювалися тут лише в період Першої світової війни.

Діяльність позиково-ощадних та кредитних товариств показує, що кооперативний кредит (як короткостроковий, так і довгостроковий), необхідний для розвитку господарської діяльності населення, міг бути забезпечений в першу чергу за допомогою земства. Державна організація дрібного кредиту не була такою, яка б відповідала завданням розвитку відкритих нею видів кредитування населення. З метою кращої організації справи кредитування, земства розвивали кооперативну форму кредитних відносин, в основі яких було не об'єднання капіталів, а об'єднання людей на основі спільного виробництва. Найпоширенішими видами кооперативних об'єднань були кредитні кооперативи. Кредитні товариства, зберігаючи в собі значні переваги існуючих раніше установ дрібного кредиту, за доступність організації, близькість до населення, найбільше відповідали потребам життя сільського люду. Саме через це вони виявились найстійкішими серед інших видів дрібного кредиту.

У залежності від ролі земства в розвитку кредитної кооперації, чітко простежуються три періоди становлення кооперативних форм кредитних відносин: перший - з 1870 по 1880 рік, який характеризувався підвищеною увагою з боку земських установ до відкриття організацій дрібного кредиту; другий - з 1880 по 1895 рік, коли інтерес земства до даного типу установ значно знизився; третій період розпочався з 1896 року, коли знову підвищилась роль земства в організації кооперативних форм дрібного кредиту. В цілому ж, поширення кредитної системи сприяло прискореному росту продуктивних сил і розвитку товарно-грошових відносин.

Підіємо загальні підсумки. Дослідження проблеми земства і кооперації в розглянутому нами аспекті дає підстави стверджувати, що на її розвиток впливали як об'єктивні, так і суб'єктивні фактори. До об'єктивних чинників належали соціально-економічні умови, пов'язані з витісненням простого товарного виробництва товарно-капіталістичними відносинами, заповзятливість, заможність та культурний рівень населення регіону, а до суб'єктивних - внутрішня та зовнішня політика уряду, ставлення адміністрації та органів місцевого самоврядування до кооперації.

Турботи земства про кооперацію, його увага і причетність до пропаганди кооперативної ідеї, сприяння земської агрономії поширенню кооперативного руху, участь місцевого самоврядування в розвитку форм кредитних відносин свідчать про постійні пошуки та визначення шляхів взаємодії з метою спільної діяльності по піднесенню загального добробуту населення.

Джерела та література:

- 1 Холмский А.И. Свод постановлений черниговских земских собраний 1865-1882 гг. - Одесса, 1884. - С. 445
- 2 Анцыферов А.Н. Очерки по кооперации. - М., 1915. - С. 100.
- 3 Там само. - С. 101.
- 4 Там само.
- 5 Соколовский П.А. Деятельность земства по устройству ссудо-сберегательных товариществ. - СПб., 1890. - С. 295-296.
- 6 Справка об историческом развитии и современном положении учреждений мелкого кредита в России и некоторых иностранных государствах. - СПб., 1894. - С. 9.
- 7 Карелин А.П. Сельскохозяйственный кредит в России в конце XIX - начале XX вв. - М., 1988. - С.109.
- 8 Земский сборник Черниговской губернии. - 1904. - № 8. - С. 8
- 9 Дідусенко А. Селянство і кредит. - Харків, 1927. - С. 39.
- 10 Земский сборник Черниговской губернии. - 1901. - № 8. - С. 58
- 11 Там само. - С. 59.
- 12 Там само. - С. 60.
- 13 Там само. - С. 71.
- 14 Там само. - 1906. - № 3. - С. 217.
- 15 Там само. - 1905. - № 3 - С. 49.
- 16 Там само.
- 17 Там само. - 1901. - №8. - С. 81.
- 18 Там само. - 1905. - № 3. - С. 31.
- 19 Анцыферов А.Н. Вказана праця. - С. 349.
- 20 ЦДІАК. - Ф. 2019. - Оп. 1. - Од. збер. 282. - Арк. 1.
- 21 Земское дело. - 1910. - № 5. - С. 432.
- 22 Статистический справочник по Югу России. - Полтава, 1910. - С. 34.
- 23 Карелин А.П. Вказана праця. - С. 142.
- 24 Анцыферов А.Н. Вказана праця. - С. 348.
- 25 Поставка для армии хлеба и фуража кредитными кооперативами. - Пг., 1916. - С. 5.